

عنوان و نام پدیدآور :	غوغای تبریز: رخدادهای مشروطه خواهی در تبریز از مرگ ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول ۱۳۱۳-۱۳۳۴ق. / مؤلف ناشناخته؛ تصحیح غلامعلی پاشازاده؛ ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی مصطفی امیری.
مشخصات نشر :	تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب: شورای اسلامی شهر تبریز، مرکز پژوهشها، انتشارات، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری :	سی و شش، [۵۸۳]، 13 ص.
فروست :	میراث مکتوب؛ ۴۰۵، تاریخ و جغرافیا؛ ۵۸.
شابک :	978-600-203-301-7
وضعیت فهرست نویسی :	فیپا
یادداشت :	ص.ع. به انگلیسی:
یادداشت :	Ghawgha-yi Tabriz: the events of the constitutional movement in Tabriz...
یادداشت :	کتابنامه: [۵۶۷] - ۵۷۰.
یادداشت :	نمایه.
عنوان دیگر :	رخدادهای مشروطه خواهی در تبریز از مرگ ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول ۱۳۱۳ - ۱۳۳۴ق.
موضوع :	ایران - تاریخ - انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ق. - تبریز Iran-History-Constitutional Revolution, 1906-1909-Tabriz
موضوع :	ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق. - ترور Naşir al-Din Shah, Shah of Iran, 1831-1896- Assassination
موضوع :	جنگ جهانی اول، ۱۹۱۴-۱۹۱۸ م. - ایران - تبریز Word War, 1914-1918-Iran-Tabriz
موضوع :	تبریز - تاریخ - قرن ۱۳ق. Tabriz (Iran) - History - 19th century
شناسه افزوده :	پاشازاده، غلامعلی، ۱۳۵۳ - ، مصحح
شناسه افزوده :	امیری، مصطفی، ۱۳۳۷ - ، مترجم
رده بندی کنگره :	DSR ۱۴۳۱
رده بندی دیویی :	۹۵۵/۰۷۵
شماره کتابشناسی ملی :	۹۹۴۹۷۵۳
اطلاعات رکورد کتابشناسی :	فیپا

غوغامی تبریز

رخدادهای مشروطه‌خواهی در تبریز از مرگ

ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول

۱۳۱۳-۱۳۳۴ق

از مؤلفی ناشناخته

تصحیح

غلامعلی پاشا زاده

انتشارات
مرکز پژوهش‌های
شورای اسلامی کلاشنهر تبریز

غوغای تبریز

رخدادهای مشروطه‌خواهی در تبریز
از مرگ ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول
از مؤلفی ناشناخته
تصحیح: غلامعلی پاشازاده (عضو هیأت علمی دانشگاه تبریز)
ناشر: میراث مکتوب
با همکاری
انتشارات مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلاشنهر تبریز
مدیر تولید: محمد باهر
ترجمه‌گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری
مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد
صفحه‌آرا: محمود خانی
چاپ اول: ۱۴۰۴
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
بها: ۸۲۰۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۲۰۳ - ۳۰۱ - ۷
چاپ و صحافی: ولی عصر

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۰۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۰۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دریابی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در نسخ‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها در حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت نامۀ ایرانیان است. بر عهده برسلی است که این میراث پراج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همه کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین در آنها انجام گرفته و صد ها کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار ناکرده بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد. احیاء و نشر کتاب‌ها و رساله‌های خطی و طیف‌های است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی، مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاد شد تا با حمایت از کوشش‌های محققان و صحاح، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه‌مندان به دانش و فرهنگ سحمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه‌ای ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

اکبر ایرانی

مدیر عامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

فهرست مطالب

مقدمه	نه
نسخه و مؤلف آن	نه
تمایلات مشروطه خواهی	بیست و دو
وقایع نگاری و تاریخ نگری	بیست و هفت
ویژگی های نثر کتاب	بیست و نه
نکاتی در مورد تصحیح	سی
وقایع از مرگ ناصرالدین شاه تا سال ۱۳۲۴	۱
وقایع سال ۱۳۲۵	۲۱
وقایع سال ۱۳۲۶	۸۵
وقایع سال ۱۳۲۷	۳۱۹
وقایع از سال ۱۳۲۸ تا جنگ جهانی اول	۴۷۷
تعلیقات	۵۱۳

هشت / غوغای تبریز (رخدادهای مشروطه خواهی در تبریز از مرگ ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول)

۵۲۵	نمایه‌ها
۵۲۷	۱. کسان
۵۴۸	۲. کتاب‌ها و روزنامه‌ها
۵۴۹	۳. جای‌ها
۵۶۵	۴. نام گروه‌ها
۵۶۷	منابع

مقدمه

نسخه و مؤلف آن

نسخه بی‌نام‌ونشانی که متن تصحیح‌شده آن تحت عنوان «غوغای تبریز» تقدیم خوانندگان گرامی می‌شود، در واقع حاوی گزارش دیده‌ها و شنیده‌های یک شهروند تبریزی از وقایع مشروطه‌خواهی در این شهر از مرگ ناصرالدین‌شاه تا آغاز جنگ جهانی اول و فاقد عنوان است. غوغای تبریز را مؤلف برای خیزش اهل تبریز در حمایت از مشروطیت و اعاده آن در زمان استبداد صغیر به‌کاربرده است و چون یکی از معانی «غوغا»، شور و شغف و فریاد و فغان است که «در وقت حادثه و بلا از ازدحام و خروج خلق»^۱ پدید می‌آید، این عبارت برای عنوان نسخه که گزارشگر شور و شغف و فریاد و فغان مردم تبریز برای اعاده مشروطیت است، مناسب تشخیص داده شد. کتاب، گزارشی از وقایع مربوط به تبریز و به‌تبع آن وقایع مربوط به ایران از سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۳۴ هجری قمری است که با محوریت وقایع مربوط به مشروطه‌خواهی در تبریز نوشته شده است. متأسفانه نامی از نویسنده در کتاب وجود ندارد و متن کتاب هم از گذر ایام آسیب‌دیده است.

نسخه خطی این کتاب متعلق به آقای محمد رهبر عطاران است. ایشان بازنشسته بانک صادرات هستند و نسخه را بعد از درگذشت پدرشان مرحوم عباس رهبر عطاران (۱۳۵۷- ۱۲۸۹ شمسی)، در میان وسایل شخصی ایشان یافته‌اند. مرحوم عطاران کارمند اداره آبیاری

---

۱. لغت‌نامه دهخدا، واژه غوغا

تبریز بوده‌اند و مدت‌ها در بازار تبریز به چای‌فروشی و بعدها خواروبارفروشی اشتغال داشته‌اند. متأسفانه آقای محمد رهبر عطاران از نحوه دسترسی پدرشان به نسخه بی اطلاع‌اند و از اشخاص مرتبط با مؤلف نسخه، از جمله فرزندان او که اسامی آنها در متن نسخه آمده است، نیز شناختی ندارند.

نسخه خطی کتاب با خط شکسته نستعلیق بر روی کاغذ روسی با عرض ۱۷/۷ و طول ۲۲/۵ سانتی‌متر که در برخی از صفحات فلیگرنانی با نماد پرچم روسیه تزاری وجود دارد، نوشته شده است. در سمت راست صفحات راست و سمت چپ صفحات چپ نسخه، شش الی هفت سانتی‌متر و در قسمت بالا و پایین صفحات سه الی چهار سانتی‌متر و سمت چپ صفحات راست و سمت راست صفحات چپ حدود یک سانتی‌متر فضای سفید نگه داشته شده است. در هر صفحه دوازده تا چهارده سطر با فاصله حدود یک سانتی‌متر وجود دارد. صفحات سمت راست دارای رکابه است که در مرتب کردن به هم ریختگی‌ها بسیار مؤثر واقع شد. اصل نسخه فاقد شماره صفحه است، ولی با شمارش صفحات معلوم می‌شود که ۳۹۰ برگ (۷۸۰ صفحه) از نسخه باقی مانده که چهار صفحه از آن سفید است. گاه نویسندگان توضیحاتی را در حاشیه صفحه‌ها به نوشته خود افزوده است. جلد ندارد، شیرازه آن از هم پاشیده، ترتیب صفحه‌های آن به هم ریخته و تعدادی از صفحات آن افتاده و اواخر نسخه از وقایع ماه صفر سال ۱۳۳۴ به بعد از بین رفته است و نمی‌دانیم اصل نسخه وقایع را تا چه سالی در برداشته است. متأسفانه برخی از صفحات نسخه به علت عدم نگهداری مطابق با اصول استاندارد نسخ خطی دچار پوسیدگی شده و یا به دلیل تماس با رطوبت و مشکلات دیگر قسمت‌هایی از صفحات سیاه شده است و گاه به علت پخش شدگی مرکب نوشته‌های آن قابل خواندن نیست. علی‌رغم این مشکلات، خوشبختانه قسمت‌های اصلی نسخه از گزند روزگار محفوظ مانده است.

مؤلف در متن نسخه، وقایع بعد از ۱۶ شعبان ۱۳۲۸ را تحت عنوان «جلد دویم احوالات ایران» و به اجمال آورده است. این قسمت از نسخه که تا وقایع مربوط به صفر سال ۱۳۳۴ تداوم دارد، تفصیل جلد اول را ندارد و متأسفانه بیشتر دچار آسیب شده است.

در مورد نویسنده نسخه در متن نیز اطلاعات چندانی وجود ندارد. در نوشته‌هایش در

مورد وقایع ۱۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ به سن و سال خود اشاره می‌کند و می‌نویسد که در آن تاریخ شصت‌ساله بوده است. در متن نسخه از شغل و کسب‌وکارش صحبتی به میان نمی‌آورد، ولی زمانی که ماجرای غارتِ خانه خود توسط مجاهدان را روایت می‌کند، به «صندوق آهنی» یا همان گاوصندوق با حدود چهل تا پنجاه من وزن اشاره می‌کند که همراه اسباب‌خانه و پنجاه عدل توتونِ مال‌التجاره به غارت رفته است^۱ و همین نکته معلوم می‌دارد که از اصناف و کسبه شهر بوده است. دقت او در مورد گزارش وقایع مربوط به بازار و وضعیت اصناف نیز مؤید همین معناست.^۲ همچنین نوشته‌هایش مشخص می‌کند که در محله چهارمنار و در مجاورت خانه میرزا کریم امام‌جمعه و میرزا حسن مجتهد خانه داشته و شاهد درگیری اهالی نوبر و خیابان با اهل شتریان بوده^۳ و زمانی که در رمضان ۱۳۲۶ مجاهدین لیل‌آباد به خانه میرزا عبدالکریم امام‌جمعه حمله کرده‌اند، منزل ایشان هم آسیب‌دیده^۴ و در روز ششم رجب ۱۳۲۶ خانه وی بخشی از میدان نبرد میان مشروطه‌خواهان و مخالفان مشروطه شده است.^۵ در هشتم شعبان ۱۳۲۶ به خاطر آزار و اذیت‌های سوارة مرند و «مطالبه خرجی و شام و ناهار از اهل محل» و حملات اهل نوبر به خانه امام‌جمعه، ناچار با پسران خود «نور چشمان ابراهیم و بالا آقا و مشهدی اسمعیل و مشهدی محمدرضا» به محله شتریان نقل مکان کرده و در منزل فردی به نام حاجی عباس آقا اقامت نموده است تا بعد از برقراری آرامش به خانه خود برگردد،^۶ ولی در ۱۲ ماه رمضان همان سال، خانه‌اش توسط مجاهدین لیل‌آباد غارت می‌شود و تا هیزم‌های حیاط و

۱. ص ۲۰۶.

۲. گزارش‌های متعددی از نحوه بساط اهل بازار و نحوه حضور مجاهدان در بازار دارد، مانند آمدن میرتقی به بازار با موزیک در چندین مورد برای اعلام خبر که نشانگر حضور مؤلف در بازار است. برای نمونه ر. ک: ص ۲۲۵.

۳. ص ۱۶۸.

۴. در وقایع مربوط به ۱۲ ماه رمضان ۱۳۲۶ می‌نویسد: «چند دفعه که مجاهدین لیل‌آباد به خانه امام‌جمعه هجوم آورده و سوارة مرند طرف مقابل شده منزل ما در میانه مانده...» ص ۲۰۶.

۵. ص ۱۶۸.

۶. ص ۱۸۶.

شمعدانی های باغچه به یغما می رود. شکایت به ستارخان می برد و به دستور ستارخان مجاهدین خانه اش را تخلیه می کنند.^۱

مؤلف از نظر اقتصادی وضعیت متوسطی داشته و این نکته از اطلاعاتی که در متن داده قابل استنباط است. محل زندگی او، یعنی محله چهارمنار، محل «سکونت بزرگان و روحانیان و کسبه تبریز»^۲ بود و وضعیت اقتصادی اش چنان بود که می توانست دو نفر خدمتکار زن استخدام کند؛ اما اموالش در قیاس با متمولان شهر چندان چشمگیر نبود. در ماجرای غارت تمام اموال خود در سال ۱۳۲۶ قمری، ارزش اموال غارت شده را زیادتر از دو هزار تومان^۳ برآورد نمود که می توان آن را با اموال غارت شده از دیگران مقایسه کرد. در همان سال ۱۳۲۶ قمری خانه نه نفر از مخالفان مشهور مشروطه در محله شتربان هم به غارت رفت که مؤلف میزان اموال آنها را حدود دویست هزار تومان^۴ گزارش کرد که سهم هر خانه به طور مساوی بیش از بیست و دو هزار تومان و در قیاس با اموال نویسنده بیش از یازده برابر بود. گزارش های دیگری هم در همان زمان در متن کتاب وجود دارد که می تواند در فهم وضعیت مالی و اقتصادی نویسنده، مورد استفاده قرار گیرد. حاج اسد آقای گنجه ای تاجر فرش سیصد و پنجاه هزار تومان مقروض شده بود^۵ و جوادخان لیوانی از رجال مستبد شهر برای رهایی از دست مشروطه خواهان با میل و رغبت حاضر شده بود سه هزار تومان نقد پردازد.^۶

۱. ص ۲۰۶.

۲. یحیی ذکاء، واژگان آذری و فارسی در زبان مردم تبریز، به کوشش و تصحیح مؤگان عبدی، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۸، ص ۴۰۲. نادر میرزا در وصف این محله تعداد «اواسط الناس» را کمتر دانسته که خود تأیید وجود آنها است. برای اطلاع بیشتر ر.ک: نادر میرزا، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، آیدین: یانار، ۱۳۹۲، ص ۱۴۷.

۳. ص ۲۰۶.

۴. ص ۲۱۵-۲۱۴.

۵. ص ۱۰۹.

۶. ص ۲۲۲.

مضمون نوشته‌هایش همچنین نشان می‌دهد که از مردم عادی شهر بوده و زندگی متوسطی داشته است و همانند اکثر مردم شهر خرید روزانه نان یکی از دغدغه‌های روزمره‌اش بوده است. آن‌طور که احمد کسروی گزارش می‌کند، متمولان شهر نسبت به مردم عادی وضعیت بهتری داشتند و نان مورد نیاز خودشان را در خانه تهیه می‌کردند.^۱ در زمان مقاومت نیز روزگار مردم مختلف شهر یکسان نبود. «هرکس پول» داشت «یا در خانه آرد و نان» داشت احوالش خوب بود «اما آن‌که نه پول» داشت و «نه در خانه نان، روزگار در چشمش تیره‌وتار و در نزد اهل و عیال خجل و شرمنده» بود.^۲ مؤلف زنانی را وصف می‌کند که در زمان کمیابی نان در مقابل دکان‌ها «گرداگرد نشسته» بودند و در نهایت یک نان سنگک می‌گرفتند و مردانی که خود دو گروه بودند «آن‌کس که زبردست و تفنگچی» بود به اندازه دلخواه نان می‌گرفت و آن‌که به تعبیر مؤلف همچون او «عاجز و آواره» بود از «صبح تا شام» نمی‌توانست «نیم من بگیرد». ^۳ برخی روزها عدم توفیق خود را در یادداشت‌ها یادآور می‌شود: «امروز قضیه نان از هرروز شدت دارد حتی ما هم ممکن نشده نان بگیریم. همه الجوع الجوع صدا می‌کنند خداوند احدیت به زودی این مخلوق را از سال نو مژده فرج عطا فرمایند که کارها خیلی سخت شده» است.^۴ همین موقعیت اجتماعی مؤلف نسخه موجب شده است گزارش‌های کم‌نظیری از حیات اجتماعی شهر و دغدغه‌های روزمره آنها فراهم کند که در منابع دیگر به دست نمی‌آیند.

متن نسخه با گزارش واقعه قتل ناصرالدین‌شاه قاجار آغاز می‌شود، ولی سرآغاز کتاب با عنوان «ابتداء مشروطه در دولت علیه ایران» تردیدی باقی نمی‌گذارد که نویسنده در سال ۱۳۲۴ قمری و هم‌زمان با اعطای مشروطیت به فکر نوشتن وقایع افتاده است. در متن کتاب نیز اولین بار در وقایع مربوط به ذی‌حجه سال ۱۳۲۴ از جمله حاوی واژه «امروز» استفاده می‌کند و می‌نویسد: «امروز پنجم ذی‌حجه است. جناب آقا میرزا علی‌اکبر مجاهد مردم را

۱. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰، ص ۱۴۲.

۲. ص ۳۹۸.

۳. ص ۳۵۰.

۴. ص ۳۷۴.

به مشق نظامی و تیراندازی تحریص و ترغیب می‌کند.^۱ عنوان «ابتداء مشروطه در دولت علیه ایران» برای سرآغاز نسخه و استفاده از واژه امروز در ۵ ذی‌حجه ۱۳۲۴ نشان می‌دهد که مؤلف در همین ذی‌حجه ۱۳۲۴ به فکر گزارش وقایع مشروطیت در تبریز افتاده و وقایع مربوط به قتل ناصرالدین شاه قاجار تا ذی‌حجه ۱۳۲۴ را به شکل خلاصه آورده است تا مقدمات مشروطه‌خواهی ایرانیان و مشاهدات خود از وقایع تبریز را در ابتدای کتاب خود بگنجاند.

گزارش وقایع از ۷ ذی‌حجه ۱۳۲۴ تا جمادی‌الاول ۱۳۲۶، هرچند نسبت به صفحات اولیه کتاب با تفصیل بیشتری همراه است، اما به صورت روزنگار نیست و چنین به نظر می‌آید که نویسنده هرچند روز یک بار دست به قلم شده و وقایع چند روز را یکجا ثبت کرده و زمانی که به وقایع روز نگارش رسیده، از واژه «امروز» استفاده کرده است. از اواخر جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ و از آغاز اختلاف میرهاسم و انجمن وقایع به شکل روزانه گزارش می‌شود. برای اولین بار در گزارش وقایع ۱۹ جمادی‌الاولی، عنوان «احوالات روز جمعه ۱۹ جمادی‌الاولی» را مورد استفاده قرار می‌دهد و از ۲۶ جمادی‌الاولی وقایع هر روز را با عنوان «احوالات یوم...» گزارش می‌کند و این نحوه گزارش تا چند صباحی بعد از فتح تهران و تا تاریخ ۴ شهر جمادی‌الاول ۱۳۲۷ تداوم می‌یابد. وقایع مربوط به مقاومت تبریز را با حساسیت ویژه‌ای دنبال می‌کند و گاه در طول روز چندین بار برای ثبت وقایع به یادداشت‌های خود مراجعه می‌کند. این نکته از ذکر زمان‌های متعدد در وقایع مربوط به یک روز کاملاً مشخص و مبرهن است. مثلاً در گزارش وقایع مربوط به روز جمعه ۹ شهر رجب ۱۳۲۶ چنین می‌نویسد:

احوالات یوم جمعه ۹ شهر رجب: از اول روز مثل دیروز در هر مرکز صدای توپ بلند می‌شود. حالا که عصر است از خیابان و مسجد جهان‌شاه و ارگ و امیرخیز و اسلامیّه بی حدّ توپ انداخته‌اند. صدای توپ‌ها نمی‌گذارد صدای تفنگ معلوم باشد...